

Saskia de Bodt

Bang voor beeld?

In de rubriek 'Verstand van zaken' reflecteren deskundigen in een essayistische vorm op de stand van zaken in de hedendaagse literatuur, het boekenvak of de wetenschap. Trends worden geduid, catastrofes voorzien en normen bevraagd. Deze keer schetst hoogleraar Saskia de Bodt een beeld van de rol van illustraties in het literaire landschap. Veel schrijvers en uitgevers zien illustraties als een belemmering, niet als een toevoeging. De Bodt pleit, met behulp van prachtige illustraties, voor een herziening van dit standpunt.

De moderne Nederlandse literatuur bevat weinig plaatjes. Vroeger niet en ook nu niet. Als het om boekillustraties gaat, komen we er in vergelijking tot de Belgische, Franse, Angelsaksische, Scandinavische en niet te vergeten de Russische literatuur, al meer dan een eeuw nogal bekaaid vanaf. Zou dat alleen met het kleine taalgebied te maken hebben? Of is het een kwestie van cultuur? Van het werk van Maurice Maeterlinck, Stéphane Mallarmé, André Gide, Oscar Wilde, Boris Pasternak, Selma Lagerlöf en al die anderen uit de wereldliteratuur, bestaan prachtige uitgaven geïllustreerd door tijdgenoten, uitgaven zowel in de oorspronkelijke taal als in vertaling. Grote illustratoren werkten hiervoor nauw samen met auteurs en uitgevers.

Daaraan hebben we meesterwerken te danken als de illustraties van Aubrey Beardsley bij *Salomé* van Oscar Wilde of de Franse uitgave van *The Raven* van Edgar Allan Poe uit 1875 met litho's van Edouard Manet, gemaakt door illustratoren/kunstenaars die op dat moment tot de avant-garde behoorden. En ook Nederlandse illustratoren hebben tot ver in de twintigste eeuw met succes Edgar Allan Poe, Fjodor Dostojevski, de *Kalevala* en *Decamerone* geïllustreerd. Maar niet hun eigen tijdgenoten. Als er al pogingen zijn gedaan om het werk van eigentijdse Nederlandse schrijvers uit te brengen met eigentijdse illustraties, dan is dat op weinig of niets uitgelopen. In dit artikel wordt ge-

Edouard Manet, illustratie in: Edgar Allan Poe, *Le Corbeau* (vertaling door Stéphane Mallarmé van *The Raven*), Parijs (Lesclide) 1875. Beeld: *De verbeelders*.

keken hoe die situatie historisch gegroeid is, met in het achterhoofd de vraag of het, in een beeldcultuur als de onze, misschien niet tijd wordt voor een nieuwe impuls.

We hebben in Nederland al meer dan een eeuw zeer veel geweldig goede en actieve illustratoren.¹ Zeker tot en met de jaren vijftig werkte de grootste helft van hen niet alleen voor kinderen maar ook – of juist – voor volwassenen; ze deden dat voor toonaangevende uitgeverijen als Uitgeverij Wereldbibliotheek, A.A.M. Stols, Van Holkema & Warendorf, Contact, H.J.W. Becht en De Bezige Bij. Deze uitgevers hadden een goed oog voor illustraties en blijkbaar stond ook het publiek hiervoor open. Maar in de praktijk blijkt het vooral om ‘klassiekers’ te gaan, werken van dode schrijvers zullen we maar zeggen. Het illustreren van eigentijdse literatuur blijft een uitzondering, behalve korte tijd in en rond de Tweede Wereldoorlog. Over het algemeen lijkt het er zelfs op dat moderne Nederlandse schrijvers, of op zijn minst hun uitgevers, *huviaerig* waren voor beeld. En dat zijn ze klaarblijkelijk nog steeds.

Beeldmakers

Over wat voor illustraties hebben we het eigenlijk? Illustratie is een vakgebied dat zich de laatste decennia enorm breed heeft ontwikkeld. De illustrator wordt vandaag de dag aan de academie opgeleid tot *beeldmaker* in de breedste zin van het woord. Een beeldmaker heeft een groot werkterrein, van strips, graphic novels, cartoons, tot

¹ Zie voor een overzicht: De Bodt, *De verbeelders. Nederlandse boekillustratie in de twintigste eeuw*, Nijmegen 2014. (m.m.v. Jeroen Kapelle, Annemiek Overbeek, Annemiek Rens, Bregje Hofstede, Jacques Dane, Josefien de Leest en Theo Gielen)

W.F.A.I. Vaarzon Morel, illustratie in: Louis Couperus, *Majesteit*, Den Haag (Veen) 1904. Beeld: *De verbeelders*.

redactioneel werk en beeld toegepast op gebruiksvoorwerpen, gebouwen en in de openbare ruimte. Hij leest nauwelijks en heeft aan een enkel woord of begrip, dat wil zeggen de essentie van een boodschap, genoeg.² (De Bodt 2014: 311-313) Boekillustratie en prentenboeken vormen nog maar een heel klein onderdeel van het vak en dit behoort dan ook vaak tot het domein van specialisten. Hedendaagse illustratie is al lang niet meer per definitie verbonden met een narratief, al zit er wel een duidelijke boodschap in. Het is breed gezegd ‘art with a job to do’, zoals de directeur van het vorig jaar opgerichte House of Illustration in Londen het formuleerde.³

De ‘traditionele’ boekillustratie (wat iets anders is dan een strip of graphic novel), valt uiteen in twee categorieën. Je hebt illustraties die de tekst min of meer letterlijk volgen, ze kunnen die onderstrepen, ‘versieren’, toelichten en uitbreiden. Daartegenover staat een hele vrije vorm van verbeelden, door middel van illustraties die een brede, artistieke visie op de tekst laten zien; de illustrator geeft zijn interpretatie van of een reactie op de boodschap die de tekst uitdraagt. Dit is eigenlijk zoals de beeldmakers van vandaag werken.

Doordat het in de literaire wereld vaak geassocieerd wordt met ‘versiering’ en onderstreping, en als ondergeschikt wordt beschouwd aan de tekst, heeft illustratie geleidelijk een negatieve bijklank gekregen, zowel in de literaire wereld als in kringen van beeldende kunst.⁴ Daar komt nog een aspect bij. Als je de literaire uitgevers vraagt

2 Vergelijk ook De Bodt 2014: 273-274.

3 Colin McKenzie, tijdens zijn lezing op het symposium *De verbeelders*, 6 maart 2015, Den Haag (KB, RKD, UvA, Museum Meermanno en Letterkundig Museum).

4 Zie Heller 2008 en Saskia de Bodt, *Van Poe tot Pooh. Illustreren om je penselen te kunnen betalen?*, Zwolle (D’jonge Hond), Den Haag (Koninklijke Bibliotheek), Amsterdam (UvA Bijzondere Collecties) 2010 (oratie UvA 2009).

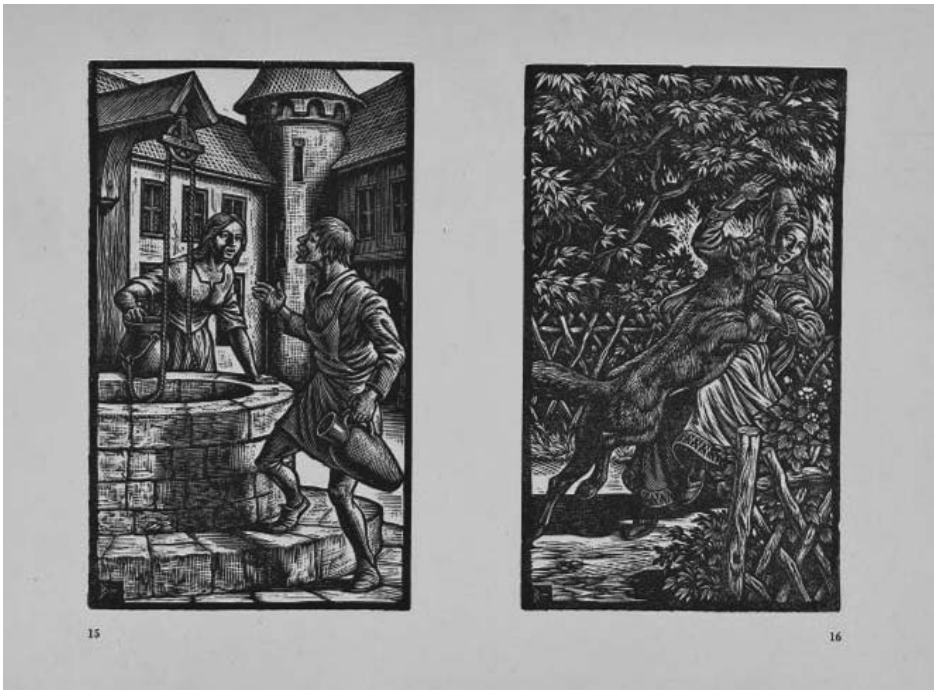
Hendrik Wieggersma, 'De eenzame' illustratie in: Antoon Coolen, *De drie gebroeders*, Rotterdam (Nijgh & Van Ditmar N.V.) 1936, p. 284-285. Beeld: *De verbeelders*.

waarom onze grote literatoren zelden of nooit geïllustreerd zijn, krijg je stevast het antwoord dat illustratie *afleidt* van de inhoudelijke boodschap. Ze denken bij 'illustratie' vooral aan beelden die per definitie ondergeschikt zijn aan de tekst en er inhoudelijk niets aan bijdragen. De roman is, in onze voortschrijdende beeldcultuur, steeds meer een bastion geworden waarin het eigen voorstellingsvermogen wordt gekoesterd en het is niet de bedoeling dat een illustrator dit verstoort.

Waardering

In de afgelopen anderhalve eeuw heeft illustratie een wisselende waardering gekend, wat natuurlijk nauw samenhangt met de aard van de literatuur. Illustraties in negentiende-eeuwse, verhalende romans (zoals de boeken van Charles Dickens of Victor Hugo) gingen nooit een concurrentie aan met de tekst; die volgden netjes de scènes in het verhaal en de illustratoren dikten die zelfs aan. Pas met het naturalisme en het symbolisme ontstond angst voor een discrepantie tussen tekst en beeld, want dat waren stromingen waarin het innerlijke leven centraal stond, 'onzegbaarheden' en dubbelzinnigheden een rol speelden en waarin ook begrippen en associaties uit beeldende kunst, muziek en literatuur door elkaar gebruikt werden.

Onze meest populaire schrijver uit die periode, Louis Couperus, had heel weinig op met illustraties. (De Bodt 2013) Hij was weliswaar redelijk tevreden met de mooie, door Th. Nieuwenhuis, Jan Toorop en andere kunstenaars ontworpen eigentijdse banden voor zijn werk en ook met de twee tekeningen van Toorop voor zijn sprookjes

Nico Bulder, illustraties in: A. van der Boom, *Twintig houtsneden bij Boccaccio's Decamerone*, Amsterdam (Wereldbibliotheek) 1951. Beeld: *De verbeelders*.

Psyche en Fidessa, maar de onderstrepende illustraties van W. Vaarzon Morel voor zijn bestseller *Majesteit*, verfoeide hij. Dat had vooral te maken met de discrepantie tussen zijn eigen verfijnde woordkeus, vol associatieve adjectieven, en de sfeer van de plaatjes, die hij veel te grof vond. (En dat terwijl Vaarzon Morel een knappe tekenaar was.) Het werk van Couperus is tijdens zijn leven dan ook niet of nauwelijks geïllustreerd. Dat gebeurde pas na zijn dood, toen ook hij tot de categorie 'klassiekers' hoorde.

Professionalisering

Pas in het interbellum, een tijd van professionalisering van het illustratievak, zie je een enorme opkomst van de geïllustreerde roman, zowel de vertaalde klassieken als de Nederlandse. Het was de tijd waarin kunstenaars zich op grafiek (vooral de etskunst en de houtgravure) gingen concentreren; grafiek was een vorm van kunst die een groot publiek kon bereiken. Dat laatste wilden uitgevers als Uitgeverij Wereldbibliotheek en A.A.M. Stols ieder op hun eigen wijze ook, gevolgd door vele andere uitgeverijen die zich in de jaren twintig en dertig eveneens sterk maakten voor leesbevordering. Je ziet in deze periode een aantal mooie samenwerkingsverbanden ontstaan tussen vertalers, schrijvers en kunstenaars. De boeken van grote vertellers als Antoon Coolen, Ferdinand Bordewijk, Albert Helman en Herman de Man verschijnen dan met illustraties van bijvoorbeeld Hendrik Wieggersma, Jozef Cantré en Charles Eyck. In de jaren dertig stond ook een toen nog jonge illustrator, de later zo beroemde Eppo

Lotte Ruting, omslag van de eerste druk van Harry Mulisch, *De diamant*, een voorbeeldige geschiedenis, Amsterdam (De Bezige Bij) 1954. Beeld: Saskia de Bodt.

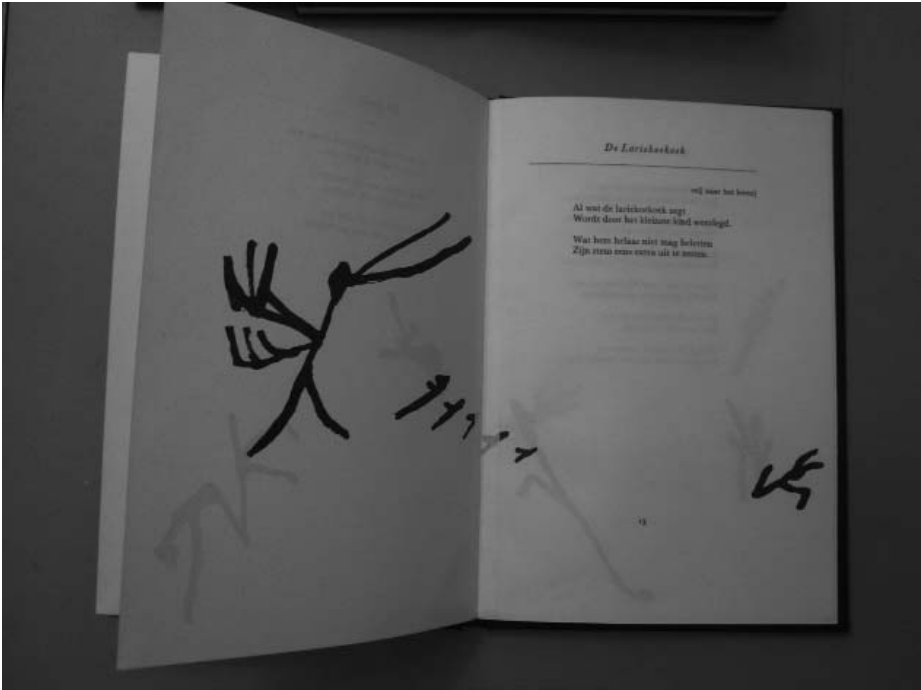

Eppo Doeve, illustratie voor: Bertus Aafjes, *Amoureuus liedje in de morgenstond*, Den Haag (Stols) 1941. Beeld: *De verbeelders*.

Doeve, in de startblokken. Zijn uitgewerkte, bijna harde zwart-wittekeningen begeleidden de eerste drukken van een aantal schrijvers die in het interbellum hadden gedebuteerd en in de jaren vijftig enorm populair werden, zoals Piet Bakker, Bertus Aafjes, A.M. de Jong, Willy Corsari, Gerard Walschap en Jan de Hartog. Ze bereikten, met zwart-witillustraties, enorme oplagen. Minstens zulke grote oplagen, overigens, kregen de nieuwe series 'klassiekers' uit de wereldliteratuur (bij uitgeverij Contact et cetera) geïllustreerd door onze beste experts, waaronder Nico Bulder en Anton Pieck.

Maar met de opkomst, direct na de oorlog, van de maatschappijkritische houding van het non-conformisme en met de verschijning van de 'Grote Drie' van de moderne literatuur (W.F. Hermans, Harry Mulisch, Gerard Reve) begon het beeld uit de boeken te verdwijnen. (De Bodt 2014: 173) Schrijvers en kunstenaars dreven uiteen. In de kunst ontstond het debat over abstractie versus realisme. Niet dat er geen pogingen zijn gedaan om eigentijdse moderne literatuur met illustraties op de markt te brengen: de eerste druk van *De diamant. Een voorbeeldige geschiedenis* van Harry Mulisch verscheen in 1954 bij De Bezige Bij met expressionistische, zeer intense, bijna dramatische zwart-wit illustraties van Lotte Ruting – en niet te vergeten een kloek geabstraheerd beeld op het omslag. En in 1959 verscheen een fraai door Harry Tuinhof vormgegeven en in een rauw-realistische stijl geïllustreerde novelle van Simon Vestdijk, *Het veer*; in 1953 kwamen de *Gorgelrijmen* van C. Buddingh' uit bij A.W. Bruna met een kleurig bandontwerp en geabstraheerde tekeningen van de experimentele kunstenaar Jan Roëde, 'tekens' die over de bladspiegel dwarrelen. En zo zijn er nog meer voorbeelden van pogingen tot het integreren van eigentijds beeld in de moderne literatuur. Maar als je de resultaten goed bekijkt zie je dat ze beperkt zijn tot minimale oplagen, tot gelegenhedswerken of eerste drukken. *De diamant* kreeg weliswaar vele herdrukken, maar zonder de richtinggevende illustraties van Ruting uit de eerste druk.

In de jaren zeventig begint geïllustreerde fictie voor volwassenen langzaam uit te sterven, in ieder geval als het om eigentijdse literatuur gaat. Alleen Stichting De Roos gaf – en geeft – nog structureel opdrachten aan kunstenaars en illustratoren, maar

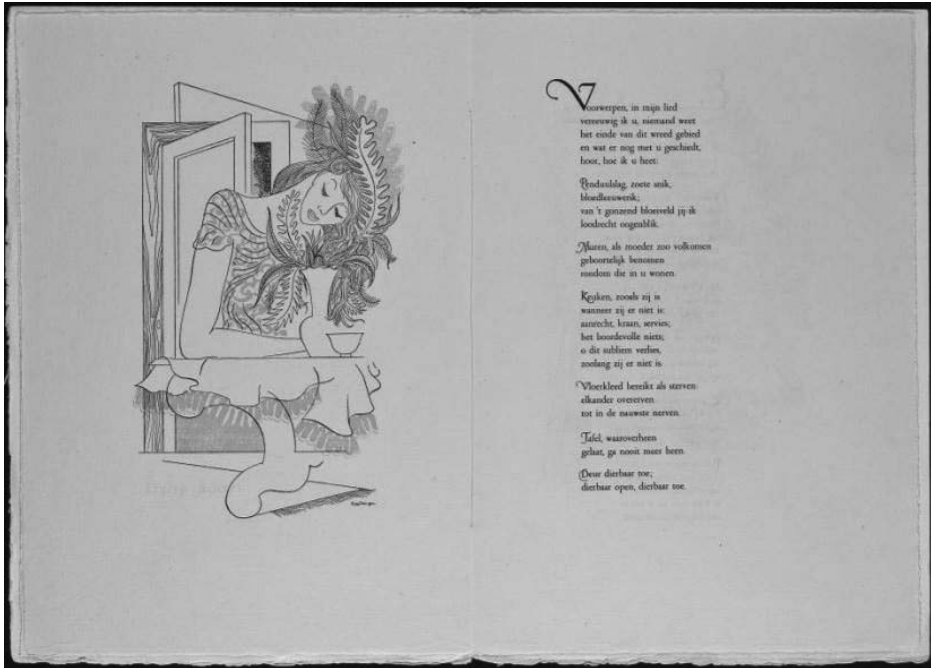
Jan Roëde, illustraties in: Cees Buddingh', *Gorgelrijmen*, Utrecht (A.W. Bruna) 1953. Beeld: Saskia de Bodt.

ook hierbij gaat het dan weer om kleine oplagen en oude teksten, waarvan het copyright is vervallen. Verder geven de Nederlandse literaire uitgeverijen sindsdien toch vooral bladzijden vol woorden uit.

Poëzie

Daar is een prettige uitzondering op, en dat is de poëzie. Sinds de jaren dertig werden poëziebundels van debutanten en gerenommeerde dichters regelmatig met moderne illustraties uitgegeven. Die waren allesbehalve onderstrepd, maar juist richtinggevend. *Berijmd palet* van Simon Vestdijk (gedichten waaruit de obsessie van de schrijver voor kunstenaars als Lucas Cranach en Albrecht Dürer blijkt) kreeg in 1933 bij De Waelburgh een expressionistische engel door Joseph Cantré op het omslag, een beeld dat het boekje in één klap naar de jaren dertig haalt. Fenomenale tekenaars als Eppo Doeve en Cees Bantzinger raakten met hun illustraties bij de gedichten van Bertus Aafjes en Gerrit Achterberg de literaire inhoud zeer dicht.⁵ Doeve deed dat doorgaans meer letterlijk en op een dominante manier door de zware zwart-witcontrasten die hij gebruikte, Bantzinger was meer van de grote lijn en de sfeer. Een van de mooiste 'geïllustreerde gedichten', met een goede balans tussen woord en beeld, is misschien wel 'Huis: Ode' (Den Haag, Mansarde Pers, 1943) waarin het beeld van Bantzinger even cryptisch en tegelijk concreet is als de woorden van Achterberg.

⁵ De Bodt 2014 (zie noot 1), p. 136-137, 140-142.

Cees Bantzinger, illustratie in: Gerrit Achterberg, 'Huis: Ode', Den Haag (Mansarde Pers) 1943.
Beeld: *De verbeelders*.

Poëzie en illustratie, het is een onderbelicht onderwerp.⁶ Maar juist hier is vaak het samenspel tussen de 'inhoud' van de literatuur en de 'inhoud' van de beeldende kunst het spannendst – tenminste, als de tekenaar en de schrijver op één lijn zitten. Poëzie is per definitie abstracter dan proza – het laat meer aan de verbeelding over. Een tekenaar, illustrator of beeldmaker, hoe je hem ook wilt noemen, kan hier zijn eigen verbeelding en associaties tegenover zetten, wat in beide richtingen versterkend werkt. Dat kan understrepend, zelfs heel letterlijk zijn, maar zal meestal geconcentreerd zijn op de essentie van het gedicht. Hier ligt misschien ook de oplossing voor de 'illustratieangst' die er in de Nederlandse literaire wereld bestaat. Uitgevers, zet ook in de literatuur eens beeldmakers in, illustratoren die gewend zijn zich te concentreren op de essentie. In tijdschriften gebeurt dat al. Nu in boeken nog.

Literatuur

Bodt, S. de, *De verbeelders. Nederlandse boekillustratie in de twintigste eeuw*. Nijmegen 2014.

Bodt, S. de, 'Couperus geïllustreerd'. In: *Spiegel der Letteren*, 55 (2013), nr. 13: 347-373.

Heller, S., 'Introduction'. In: G. Wiedemann, *Illustration NOW!*, Hong Kong 2008.

⁶ In het collegejaar 2015-2016 staat de geïllustreerde poëzie centraal in het onderzoekscollege Boekillustratie: de twintigste eeuw, UvA (Kunst- Cultuur- en Religiewetenschap).